

Introducció a l'epigrafia llatina

XAVIER GÓMEZ FONT [UNIVERSITAT DE VALÈNCIA]

A. Introducció. Concepte i fonaments.

1. CONCEPTE

Epigrafia: Ciència l'objecte d'estudi de la qual són les inscripcions, tret d'aquelles escrites sobre monedes, de les quals s'ocupa la numismàtica.

Epigrafia: Objecte d'estudi de la mateixa ciència. Epigrafia llatina: El conjunt de les inscripcions llatines.

Text epigràfic: Qualsevol realitzat sobre suport dur (més o menys perenne), sobre objectes o monuments de pedra, metall, ceràmica, fusta, os, marfil, etc., així com sobre les parets (inscripcions parietals), sobre la roca (inscripcions rupestres) i sobre mosaics (inscripcions musives).

Unitat del monument epigràfic: el text epigràfic (*titulus*) i el seu suport formen una unitat. Per entendre la inscripció en cal un estudi integral i integrador:

- Estudi del text en ell mateix: com es presenta, *ordinatio* (alineació), tipus i tècnica d'escriptura, abreviatures, signes d'interpunció, etc..
- Estudi del suport (si es conserva): forma i material, decoració, iconografia, dimensions, etc.
- Lloc i circumstàncies de la troballa: context arqueològic, datació del mateix, etc.

Els elements que componen indissolublement la inscripció són:

- a) el suport (monument o objecte) o l'edifici monumental al qual pertany la inscripció.
- b) el text
- c) l'escriptura
- d) l'ambient i el paisatge als quals la inscripció estava destinada.

Per tant, l'epigrafia, com a ciència s'ocupa de les inscripcions d'una manera integral; per això cal fer ús de tota una sèrie de coneixements : filològics – fonamentalment, però no exclusiva-, històrics, geogràfics, antropològics, etc.

Ahora, l'epigrafia esdevé **disciplina auxiliar** i imprescindible d'altres ciències per a les quals proporciona els textos i les fonts més primigènies i menys sotmeses a modificació; aquestes són, entre altres: **Filologia, Història, Arqueologia, Paleografia, Dret Romà, Antropologia, Topografia, etc.**

2. LIMITS DE L'EPIGRAFIA LLATINA.

- S'estén cronològicament **entre els s. VII i VI aC**, als quals hom atribueix les més antigues inscripcions llatines conegudes, **fins la segona meitat del s. V dC** (any 476, caiguda de l'imperi romà).

Hom pot aïllar perfectament, tot prescindint de l'època arcaica, dos períodes:

- **Període de plenitud:** entre el s. I aC i mitjans del III dC, al qual trobem la majoria de les inscripcions, i en el qual hi ha, sobretot a partir d'August, una autèntica "**cultura epigràfica**", entesa com la conversió de les inscripcions en un medi de comunicació social normalitzat, diversificat i arrelat entre sectors diversos de la població, orientat a trametre de forma habitual, pública, perdurable i monumental, missatges solemnes destinats majoritàriament a la commemoració i autorepresentació d'un individu.

- **Període de declivi:** a partir del s. III aC fins la fi de l'època romana: minva el nombre i la qualitat dels monuments, dels textos i de l'escriptura.

Lògicament, la difusió de l'epigrafia segueix la de la llengua llatina: en època republicana la majoria d'inscripcions són de Roma i d'Itàlia; a les províncies s'estén a partir d'August. Per exemple, a Hispània, tret de *Carthago Nova*, on la producció és significativa en el canvi d'era (IaC-IIdC), la plenitud es dona en els dos primers segles de l'era.

Els límits geogràfics són els de l'Imperi romà. Igualment cal remarcar que l'epigrafia llatina és un fenomen eminentment urbà i molt escàs a les zones rurals: el major nombre d'inscripcions el trobem a Roma i a les ciutats de l'imperi, sobretot a les capitals de les províncies. Un altre aspecte que cal tenir en compte és el major o menor grau de romanització dels territoris, cosa que es reflecteix tant en els suports com en el text i en el contingut de les inscripcions. Per exemple, i pel que fa al País Valencià, tenim una costa absolutament romanitzada i un interior (les comarques de l'interior) on els elements indígenes són més presents en detriment dels romans (la Vall de Cofrents, la Plana de Requena-Utiel, etc.).

3. FASES EN L'ELABORACIÓ DE LES INSCRIPCIONS.

Cal distingir tres fases que han de ser tingudes en compte per una bona interpretació dels textos epigràfics.

1) Minuta (forma inscriptionis): redacció del text que hom volia gravar. La donava el client, ja preparada, als operaris del taller (*officina lapidaria*) o era ajudat en la redacció per aquests, que tenien ja models i formularis; d'altres vegades el client trametia el text o el suggeriment (sobretot en les senzilles, com ara les sepulcral) als operaris. Aquesta, pel que sembla, es redactava en escriptura cursiva.

2) Ordinatio (o compaginació/maquetació): distribució i disseny provisional del text sobre el suport definitiu. El disseny de les lletres, fetes gairebé sempre en capital quadrada i amb utensilis com el *graphium*, el pinzell, el carbonet o el guix, anava precedit del traçat de línies auxiliars.

3) Incisió: gravació definitiva del text amb un escarpell tot seguint les traces realitzades en la fase anterior.

De vegades hom es saltava la segona fase i gravava directament les lletres, amb el perill que comportava, tant de maquetació com d'errades tipogràfiques.

4. ORIGINALITAT DELS TEXTOS EPIGRÀFICS.

Des del punt de vista filològic, un dels trets més remarcables de les inscripcions és el fet que **són textos originals**: ens han arribat des de l'antiguitat i en el seu suport originari. Per tant no han sofert les alteracions pròpies de la tradició manuscrita i es conserven tal i com foren redactats. La seua fidelitat és, doncs, major que la dels textos tramesos per manuscrits. Òbviament, aquesta apreciació només val per les inscripcions conservades, no per aquelles trameses (com la resta de textos) per tradició manuscrita.

No es pot dir, però, que no hi haja tradició textual en les inscripcions i que en calga una destresa i un examen crític. Hi ha diferències de lectura sobre una mateixa inscripció, sobretot si el seu estat de conservació és deficient. En aquest cas, l'autòpsia esdevé el factor decisiu, encara que no sempre: hi ha problemes de lectura –restes de lletres, llacunes, abreviatures dubtoses, etc.- per als quals hi ha més d'una solució.

L'examen crític d'una inscripció ens ajuda també a detectar i corregir els possibles errors produïts en el procés d'elaboració, així com a establir si ens trobem davant d'una falsificació o davant d'una inscripció aliena (no procedent del lloc en el qual es conserva o al qual era atribuïda).

Malauradament en les nostres terres, el mercat il·legal d'inscripcions i el tràfec d'aquestes fa més que imprescindible una extrema cura en l'estudi de les mateixes quan les circumstàncies de la troballa no són conegudes o qui en transmet la notícia no resulta digne de confiança.

5. ESCRIPTURA I ESTIL DE LES INSCRIPCIONS.

L'escriptura epigràfica es caracteritza per la reducció del text mitjançant l'ús d'abreviatures i nexes. Aquesta reducció es fa en virtut d'una "gramàtica imposada per l'economia de l'espai i pel treball del lapicida". Pel mateix motiu, hom pot parlar d'un estil epigràfic: la majoria de les inscripcions es caracteritzen per la concisió i el caràcter formular.

Allò més cridaner en l'estudi de l'epigrafia llatina és l'abundància d'abreviatures usades:

- *sigla*: DMS = *D(is) M(anibus) S(acrum)*; DD = *d(ecreto) d(ecurionum)*.

- *notae*: AED = *aed(ilis)*; GAL = (*Galeria tribu*); IMP = *Imp(erator)*, etc.

Aquestes es justifiquen en una fàcil identificació per part del lector de l'època o actualment amb uns mínims coneixements en un determinat context (DD = *d(ono) d(edit)*) en una inscripció votiva, però *d(ecreto) d(ecurionum)* en una monumental o honorífica. Normalment aquest ús ve imposat per les dimensions del suport epigràfic com al desig d'abaratir els costos. Aquests dos factors estan intrínsecament lligats: Un suport gran és molt costós; per tant hom usa suports bé menuts, bé no massa treballats (blocs); moltes lletres comporten un excessiu treball.

6. CLASSIFICACIÓ DE LES INSCRIPCIONS.

Atés que, com ja hem dit, text epigràfic (*titulus*) i suport formen una unitat, la classificació de les inscripcions ha de tenir en compte tant la natura del text com el suport. Per això hom distingeix entre classe i tipologia.

La **classe** fa referència al **tipus de text** i al caràcter de la inscripció: sepulcral, honorífica, *instrumentum domesticum* ...

La **tipologia** fa referència al **tipus de suport** i a la seua descripció material: bloc, ara, estela, placa, pedestal, vas....

Com molt bé apunten els manuals, tota classificació de les inscripcions romanes, referida a una representació sistemàtica de la societat o a una acceptable antropologia cultural, és indicativa i necessàriament arbitrària. Si bé s'observa un major escepticisme entre els teòrics moderns enfront d'un intent de classificació més estricta en els clàssics. Una inscripció podia respondre a complexes funcions comunicatives: Una col·locada a un edifici (monumental) indicava la destinació, però també commemorava el mèrit del seu constructor (honorífica); un miliari indica la posició del viant respecte a l'origen o destinació, però també recorda el constructor de la via o de qui l'ha procurada (commemorativa/honorífica); un sepulcre ens informa sobre el mort (sepulcral), però també sovint ens informa sobre les magistratures que ha ocupat (honorífica) o sobre les qualitats que l'han ornat en vida. Com veiem les interferències entre qualsevol classificació són diverses i variades.

S'observa –això sí– una certa homogeneïtat. A grans trets, aquesta seria la disposició que s'observa en el CIL, i que nosaltres seguim, amb algunes peculiaritats i excepcions, en els nostres treballs:

- Inscripcions votives
- Textos màgics (*tabellae defixionum*)
- Inscripcions honorífiques
- Inscripcions monumentals
- Inscripcions jurídiques
- Inscripcions commemoratives
- Inscripcions sepulcral
- Inscripcions decoratives (musives)
- *Instrumenta domestica*
- Mil·liaris
- *Carmina latina epigraphica*
- Cultuals cristianes (Normalment no hi figuren al CIL, de no ser escasses. Cal recordar que els mil·liaris, les inscripcions pompeianes, els diplomes militars i els carmina latina epigràfica apareixen en volums diferents).

Si hom para esment, afegim aquí tres classes: els carmina latina epigraphica, textos que, per les seues especials característiques i pel seu gran interès, en ser poètics, per la filologia, tenen prou entitat per ser considerats com pertanyents a una altra "classe" autònoma, encara que es classifiquen alhora com a sepulcral, votius, honorífics, etc. Igualment cal remarcar les *tabellae defixionum*, textos màgics que als manuals hom acostuma d'incloure entre els *instrumenta domestica*. Els mil·liaris, per les seues característiques, també són considerats a banda.

7. EDICIÓ DE LES INSCRIPCIONS.

L'edició d'una inscripció consisteix tant en la fixació del text com en l'aportació de totes les dades que ens permeten d'interpretar-la correctament. Aquestes dades –que vindrien a configurar la "fitxa epigràfica" (*scheda*) són:

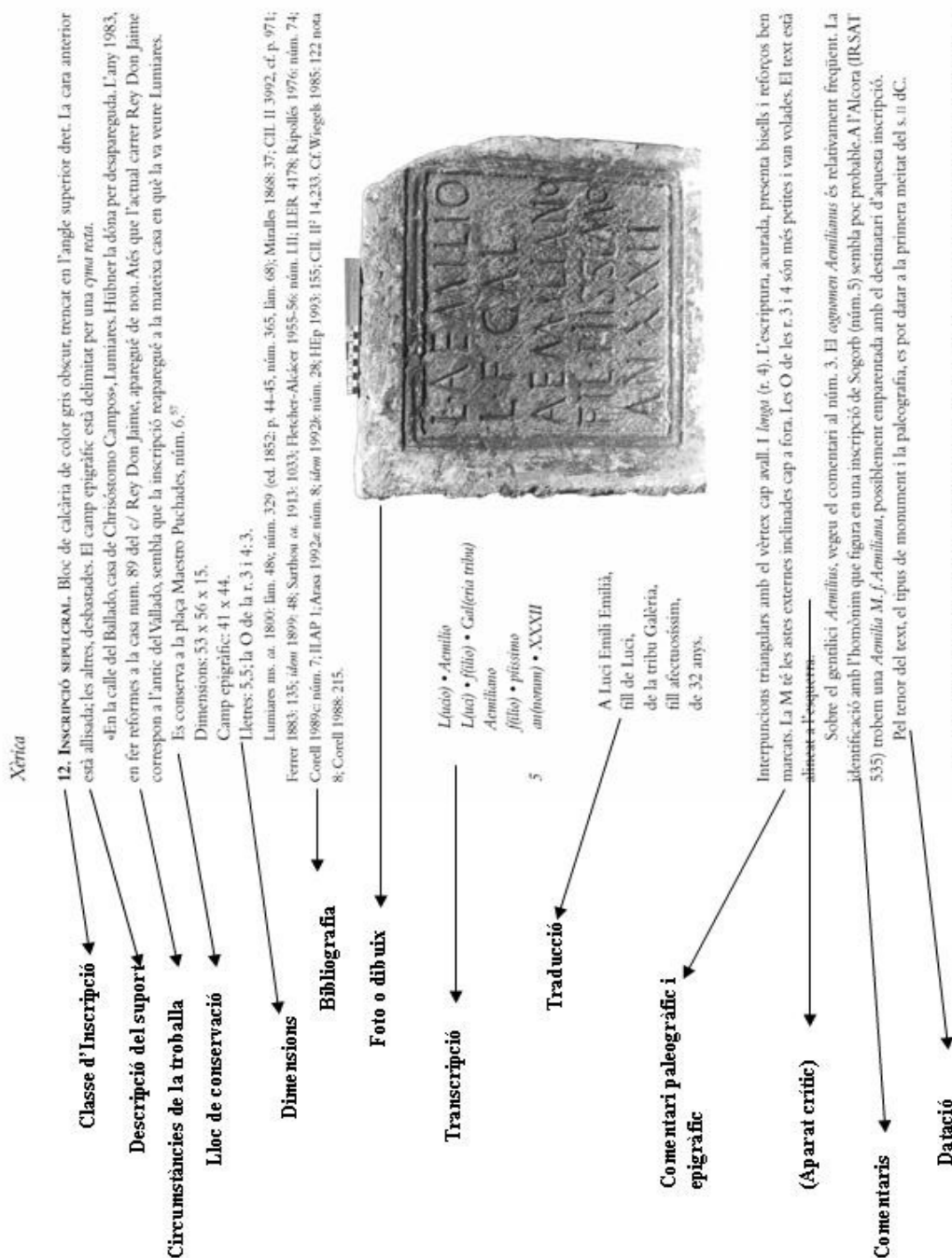
1) Aspectes externs:

- Lloc de procedència (topònim actual i si es coneix, el romà), que no sempre coincideix amb el lloc de troballa. Context arqueològic.
- Circumstàncies i data de la troballa. Accidents posteriors.
- Lloc actual de conservació. Si està desapareguda, es fa constar.
- Bibliografia referent a la inscripció (si no és inèdita); la que no du el text però en parla es posa al final precedida de l'abreviatura *Cf.*

2. Aspectes interns:

- Classe d'inscripció.
 - Descripció del suport: tipologia i material; elements estructurals i decoratius; estat de conservació.
 - Dimensions (en cm) del conjunt del suport; del camp epigràfic, de les lletres. Si la dimensió no és l'original, aquesta es posa entre parèntesis.
 - Transcripció del text línia per línia. No és una mera transcripció, car cal desenvolupar les abreviatures i, si hi ha llacunes, proposar restitucions. Per tal de reflectir el més fidelment la imatge de la inscripció (interpuncions, nexes, restes de lletres identificables o no, línies perdudes, etc.), hom usa uns signes diacrítics convencionals segons les normes proposades per al CIL. Ens remetem a l'Annex.
 - Aparat crític. A més de les variants de lectura, hom pot fer observacions sobre les restes de lletres no identificables i sobre possibles restitucions.
 - Comentari: epigràfic, paleogràfic, onomàstic, lingüístic, literari, històric i institucional; és a dir, comentari filològic que ens facilite una interpretació total del text. S'escau també la traducció.
 - Datació raonada.
- Sempre que es puga, cal presentar una fotografia (o dibuix o calc).

EXEMPLE DE FITXA EPIGRÀFICA (IRAPELT 12)

¶ Segons el dibuix de Lumiares, devia tenir el doble d'alçada, és a dir, ca. (44) x (22). Bisells ja no veié la r. 3. ¶ La lectura *Amil(i)us* (Tl. -) proposada en CIL II: «malgrat l'absència d'interpunció, resulta molt probable, ja que no sobra abunda el genèliti a la zona, sinó que, a més, s'ha abreviat també en el núm. 335. En canvi, *Amil(i)us* resulta pràcticament inviable puix que cap genèliti ni cognomen comença

Tanmateix, i per a una millor consulta del CIL, cal tenir en compte els següents punts:

1. Quan un document té dades classificables en més d'una classe (per exemple una dedicació a Júpiter feta *pro salute* d'un emperador), aquest document va inserit en la classe jeràrquicament més alta (les inscripcions *sacrae*). O, si en el *cursum* d'un personatge apareixen bé càrrecs senatorials, bé administratius locals, l'epígraf anirà en les honorífiques dels *magistrati populi Romani* i no en els *decuriones municipales*.
2. Les classes d'inscripcions que fan referència a grups organitzats de persones (per ex. *fasti sacerdotum*) van davant sempre de les que fan referència a simples pertanyents al mateix grup (per ex. epitafis dels sacerdots particulars o honorífiques envers ells).
3. Al sí de cada classe s'apliquen, i segons els casos, criteris diversos de subdivisió: ara el criteri *cronològic* (les imperials), ara l'*alfabètic* (nom de la divinitat, del magistrat, del difunt); encara que pel que fa als magistrats prevaleixen d'altres paràmetres (els pretorians són repartits primer per cohort i després per gentilici); els menestrals són reagrupats primer per professió, etc. Quan apareixen diverses inscripcions en un mateix monument i de la mateixa característica (sepulcrales, votives, etc), aquestes van agrupades i significades (per ex. el monument de la Trinitat de Sagunt, les i. votives de la Muntanya Frontera, etc.) i després es segueix l'ordre normal.
4. Les inscripcions fragmentàries van sempre al final de la classe a què pertanyen, sempre que siguin identificables. Les no identificables van normalment a la fi amb la descripció "de caràcter desconegut".
5. Les inscripcions falses i les de procedència aliena hom acostuma a repartir-les amb el mateix criteri que les autèntiques, però posant-les al principi del recull i marcant-les amb un asterisc. Nosaltres les posem sempre al final.
6. Les inscripcions llatines cristianes apareixen en volums adjunts (Roma). Però si són poques, són afegides a les paganes. Nosaltres les posem darrere de les paganes.
7. Les inscripcions gregues es publiquen per separat, però res no impedeix, sobretot si són *ad res romanas pertinentes*, de classificar-les i editar-les amb les llatines. Nosaltres ho fem així.

8. DATACIÓ DE LES INSCRIPCIONS.

La datació de les inscripcions, imprescindible en tant que documents històrics és un dels principals esculls per l'epigrafia. Les inscripcions en què hom troba indicacions precises sobre datació, com ara els cònsols o referències als emperadors, llurs títols, càrrecs i honors. En la majoria dels casos, només un amatent estudi permet proposar una datació, i aquesta no és tan exacta com hom voldria. Els criteris de datació seguits es redueixen a dos grups:

a) criteris externs (material, forma i decoració del suport, context arqueològic, característiques paleogràfiques), i

b) criteris interns (llengua i ortografia; estructura i formulari; onomàstica; referències a institucions i a persones i fets coneguts, etc.)

Cap criteri s'ha de considerar com a definitiu per ell mateix només. Cal, igualment, un profund coneixement del conjunt epigràfic del lloc de procedència, atès que cada àrea epigràfica sol tenir trets distintius pel que fa a l'evolució dels suports, l'escriptura i el formulari. Normalment, un *corpus* d'inscripcions que es vulla rigorós, ha d'explicitar els criteris de datació utilitzats. En el nostre cas figuren sempre en les conclusions dels nostres treballs.

Cal, en resum, tenir en compte que **el criteri implícit que s'usa consisteix en la combinació de tres criteris: el suport, la paleografia i el formulari.**

9. LES INSCRIPCIONS COM A FONTS PER AL CONEIXEMENT DE LA LLENGUA LLATINA.

Sense el testimoni de les inscripcions, el coneixement de la llengua llatina fóra molt més deficient del que ja ho és d'una llengua de *corpus*. Els textos epigràfics ens ajuden a conèixer millor tant la llengua —en tots els seus aspectes: fònic, prosòdic, morfològic, sintàctic, lèxic, onomàstic— com el seu sistema gràfic, sense el qual és impossible el coneixement d'aquella. A la fi, l'estudi lingüístic de les inscripcions consisteix fonamentalment en la interpretació de les grafies per extreure conclusions sobre la llengua.

Ja hem dit abans que **aquests textos són de primera mà**, per tant ens han arribat en la seua forma gràfica original i ens fan a mans valuoses dades sobre els hàbits ortogràfics (i sobre la manca d'una ortografia oficial i uniforme en llatí); així ens ajuda a corregir errades que la tradició manuscrita ens ha fet arribar (per exemple, és impossible que Plaute i Enni usaren les grafies Z i Y). Igualment ens informen sobre els diversos procediments usats per indicar la quantitat llarga de les vocals (geminació vocàlica, manteniment de l'antic diftong *ei* per representar la *i* llarga, *apex*, *l longa*), tot i que cal tenir en compte que de vegades alguns elements (*l longa*, *apex*) s'usaven també amb finalitats decoratives o per ignorància.

Les inscripcions es situen en el temps i l'espai: hom sol saber, tot i que no sempre amb l'exactitud desitjable, quina és l'època a la qual pertanyen i quin és el seu lloc de procedència. Això els confereix la condició de documents força importants i imprescindibles per a l'estudi de la història de la llengua llatina, car ens donen informació sobre les varietats diacròniques i diatòpiques del llatí. L'aportació de l'epigrafia és remarcable sobretot en aquestes tres fases:

A) EL LLATÍ PRELITERARI: cal tenir en compte que la majoria de testimonis (per no dir els únics) són epigràfics: *lapis niger*, vas de Duenos, *lapis Satricanus*...

B) EL PROCÉS DE CONSOLIDACIÓ DE LA LLENGUA LLATINA FINS EL LLATÍ CLÀSSIC: els textos reflecteixen aquesta evolució en els aspectes morfològics i (sobretot) fonètics.

C) EL LLATÍ VULGAR I L'EVOLUCIÓ VERS LES LLENGÜES ROMÀNIQUES: l'estudi d'aquest es produeix a partir d'una "gramàtica de faltes": hom interpreta les diferents grafies, formes i construccions que es desvien de la norma clàssica: així, de la confusió B/V hom extreu que ja totes dues s'havien confós en una fricativa; L'ús indiferenciat d'acusatiu i ablatiu és un indicatiu de la desaparició de la flexió nominal, alhora que (igualment) de la confusió d'algunes vocals finals.

Cal tenir en compte, però, que algunes de les grafies que hi trobem poden ser causades per errors del lapicida: d'una grafia incorrecta *Cornilius* (per *Cornelius*) (IRSAT 156) fóra un desencert extreure cap regla fonètica. Igualment cal recordar que en un principi la minuta anava en cursiva: és molt fàcil confondre algunes lletres (vegeu els models de cursiva en annex): F/E, A/R/P, O/Q, C/L, etc.

10. EPIGRAFIA I LITERATURA LLATINES.

Hi ha una relació d'interdependència entre ambdues disciplines: l'epigrafia ajuda a conèixer millor la literatura, i a l'inrevés:

a) L'existència de inscripcions que entren dins del concepte de "literatura llatina" (*carmina latina epigraphica* i algunes en prosa) i que, per tant, són fonts primàries per al seu coneixement.

b) La relació existent, principalment a la poesia, entre la tradició epigràfica i la literària, i que es manifesta sobretot en la influència d'aquesta sobre aquella, però també en sentit invers (Marcial, per exemple, té força exemples);

c) l'existència d'inscripcions que donen notícies sobre els autors literaris i llurs obres.

d) las cites d'inscripcions per part dels autors literaris.

11. HISTÒRIA DE L'EPIGRAFIA LLATINA.

La història de l'epigrafia arrenca, com tantes d'altres, de l'humanisme renaixentista, amb el seu profund interès arqueològic i de recuperació de tota la tradició clàssica: els humanistes es dediquen a copiar inscripcions, i moltes vegades els seus treballs són les úniques fonts que tenim per algunes, ja que, amb el pas del temps han desaparegut o han estat destruïdes, pel que fa al País Valencià, i només per citar alguns, són ben importants els treballs de Pere Miquel Carbonell (s.XV), d'Antoni Agustín, bisbe de Tarragona (del s. XVI), Pere Joan Nunyes (s. XVI), de Diago (s. XVII), Perez Bayer (s.XVIII), Ribelles (in.s. XIX), Lumière (s. XIX), així com una bona quantitat de manuscrits anònims que es van descobrint encara a hores d'ara, i que ens ajuden a augmentar el nombre d'inscripcions conegudes i a conèixer millor l'època a que pertanyen.

La primera publicació que va intentar abarcar tot l'*orbis romanus*, tot incluint les inscripcions gregues, va ser l'obra de Gruyter de 1603 (Gruter, J. (1603). *Inscriptiones antiquae totius orbis romani in corpus absolutissimum redactae cum indicibus XXV, ingenio et cura Iani Gruteri, auspiciis Ios. Scaligeri ac M. Velseri*. Heidelbergae.). A aquesta se li afegiren diversos suplementos, com el de Muratori del 1739 al 1743 (Muratori, L.A. (1739-1742). *Novus thesaurus veterum inscriptionum in praecipuis earumdem collectionibus hactenus praetermissarum*. Mediolani).

A partir del 1863 i després de nombrosos intents van anar eixint successius volums del **Corpus Inscriptionum Latinarum (CIL)**, obra que havia de recollir totes les inscripcions llatines de l'imperi romà i que encara avui en dia està inacabada. D'entre els nombrosos col·laboradors de Mommsen, cal destacar la figura d'**Emil Hübner**, qui no sols s'ocupà del volum **II del CIL**, corresponent a Hispània (Espanya i Portugal), sinó que fou també l'autor d'altres dues obres fonamentals: els **Monumenta Linguae Ibericae (MLI)**, Berlín, 1871, i les **Inscriptiones Hispaniae Christianae (IHC)**, Berlín, 1893, més un suplement en 1901, que seguia les pègtes d'aquests testimonis fins el s. IX.

La forma en què es disposà el CIL fou geogràfica, tret de sis casos: el vol. I, que inclou totes les inscripcions anteriors a la mort de Juli Cèsar (44aC); **el IV**, amb les **inscripcions parietals de Pompeya**; **el XV**, que conté els **instrumenta de la ciutat de Roma**; **el XVI**, amb els **diplomata militaria**, que s'atorgaven als veterans en llicenciar-se; **el vol. XVII**, que ha de reunir els **mil·liaris**, i **el XVIII** que farà el mateix amb els **carmina**, ço és, les inscripcions en vers. Aquests dos estan en fase de preparació. La resta (II-XIV) es distribueixen per àrees geogràfiques més amples (Anglaterra, França, Itàlia, etc.) que varien segons el cabal de testimonis descoberts en cadascuna d'elles.

Dins de cada volum **hom adoptà també el mateix criteri geogràfic**, de manera que es dividí el territori segons les províncies romanes (o, a Itàlia, segons les *regiones* augustees), i dins d'elles, s'agrupaven les *i.* per les *civitates* d'on eren originàries. Aquesta disposició s'arreglaven de sud a nord (en el cas d'*Hispània* tenim, doncs, el següent ordre: *Lusitania*, *Baetica* i *Tarraconensis*). A cada una de les *civitates* precedeix una introducció en la qual s'exposa la seua història, constitució política, *aportacions* més remarcables de la seua epigrafia, etc. Aquesta divisió, que de vegades resulta discutible, car no coneixem les fronteres amb precisió, està essent substituïda per aquelles geogràficament més modernes (províncies, municipis, etc.)

Pel que fa a l'epigrafia espanyola, val a dir que encara és d'obligada consulta el **CIL II i el seu suplement**, malgrat que ha quedat més que desfasat, car no observa gairebé cap de les troballes fetes en aquest segle, que no han estat poques (presenta unes 7000 inscripcions, quan el nombre total a hores d'ara ultrapassa les 15000). Per exemple, i pel que fa al País Valencià, comença el CIL II per Elx amb el no. 3554 i acaba en el Forcall amb el no. 4053, a més d'un centenar del suplement, en resum, en presenta unes 650, i a hores d'ara nosaltres en tenim indexades més de 1300. Tanmateix, cal dir que està essent reeditat amb les corresponents actualitzacions; en la darrera dècada han aparegut tres fascicles: CIL II²/5: pars V, *Conuentus Astigitanus*, (1998); CIL II²/7: pars VII, *Conuentus Cordubensis*, (1995); CIL II²/14: pars XIV, fasc. I, *Pars meridionalis conuentus Tarraconensis*, (1995); pel que a nosaltres afecta, aquest darrer s'ocupa de la meitat superior del País Valencià.

El nostre equip d'investigació, sota la direcció de Josep Corell, des de 1994, ha publicat IRST, IRET, IRVT, IRILADT, IRSAT i IRAPELT-MPV, els sis *corpora* que estudien, classifiquen i inventarien totes les inscripcions romanes del País Valencià, inclosos els mil·liaris. Ara estem procedint a la reedició dels primers.

Interpretació de les inscripcions.

Elements teòrics.

1. El nom llatí.

El ciutadà roman, o indígena romanitzat i el llibert, utilitzen habitualment tres noms (*tria nomina*):

- *praenomen*, en sigla

- *nomen*, gentilici, indicatiu de la família (*gens*) a què pertany.

- *cognomen*, el propi de cada individu i que, en el llibert, és generalment el seu antic nom d'esclau.

Els indígenes, els esclaus i, a partir de finals del s. II dC, els mateixos ciutadans moltes vegades a penes s'identifiquen pel *cognomen*.

Les dones, generalment, no utilitzen *praenomen*.

Després del *nomen*, ve indicat, el seu *status* social, és a dir:

- per a un home lliure (*ingenuus*) la filiació: M(arcus) F(ilius), fill de Marc

- per a un llibert: el nom del seu patró: L(uci) LIB(ertus), llibert de Luci.

- per a un esclau, el nom de l'amo: C(ai) SER(vus), esclau de Gai.

Sempre que algú s'identifica pels *tria nomina*, i el *cognomen* és grec, ometent la filiació, és molt probable que es tracte d'un llibert.

Per tant, el fet de tenir els *tria nomina* no implica necessàriament l'estatut de ciutadania romana de ple dret. Aquesta afirmació es pot fer quan, després de la filiació apareix indicada la tribu en què el ciutadà va ser inscrit:

M(arcus) Aemilius M(arcus) F(ilius) Gal(eria tribu) Marinus: Marc Emili Marí, fill de Marc, de la tribu Galèria.

La transmissió dels noms de pares a fills i de patrons a lliberts segueix regles estrictes. Com és natural, el gentilici es mantenia inalterable en la mateixa família. Amb açò no es vol dir, tanmateix, que tots els *Licinii* d'una zona pertanyen a la mateixa família (com avui tampoc es pot dir que tots els Garcia pertanyen a la mateixa família o a la mateixa zona)

2. Tipus d'inscripcions.

Normalment hom acostuma a dividir els textos epigràfics en funció del seu contingut.

- Inscripcions votives
- Textos màgics (*tabellae defixionum*)
- Inscripcions honorífiques
- Inscripcions monumentals
- Inscripcions jurídiques
- Inscripcions commemoratives
- Inscripcions sepulcralcs
- Inscripcions decoratives (musives)
- *Instrumenta domestica*
- Mil·liaris
- *Carmina latina epigraphica*
- Culturals cristianes (Normalment no hi figuren al CIL, de no ser escasses. Cal recordar que els mil·liaris, les inscripcions pompeianes, els diplomes militars i els carmina latina epigràfica apareixen en volums diferents)

També ens podem trobar amb inscripcions simultàniament funeràries i votives, funeràries i honorífiques, honorífiques i monumentals, etc.

Vejam ara els components més remarcables de les inscripcions més freqüents:

2.1. Inscripcions votives.

- Tenen un esquema habitual:
- nom de la divinitat (en datiu), acompanyat de S(acrum), "consagrat" o "dedicat"
 - identificació del dedicant.
 - motiu de la dedicatòria (*ex voto, ex iussu, pro salute*)
 - fórmula final consagratòria (VSLM, ALF o similar)

(IRVT 4):

*Fortunâe
T(itus) • R(ubrius)
T(iti) • f(ilius)
Restitutus
d(e) s(uo) f(ecit)*

A Fortuna. Titus Rubri Restitut, fill de Titus, ha fet aquest monument a les seues expenses.

2.2. Inscripcions funeràries.

Les més completes contenen les següents dades:

- Dedicatòria als Deus Manes: D.M.
 - Identificació del difunt.
 - Edat en què morí.
 - Identificació de la/es persona/es que erigiren el monument en memòria, seguida de F.C (faciendum curavit) o de una fórmula semblant.
- Normalment s'indica també el grau de parentesc del o de la dedicant.
- fórmula final: "aquí es troba" H.S.E. i el vot "que la terra et sigui lleugera" STTL

(IRVT 58, MBA):

*D(is) M(anibus)
Fabio Cardia-
no an(norum) LXXV Fabi-
us Caridianus
5 patri pientissi-
mo et Fabia Ae-
giale marito
optimo b(ene) m(erenti)*

Als déus Manes. A Fabi Cardia, de 75 anys. Fabi Caridià, al seu pare afectuosíssim, i Fàbia Egiale, al seu marit excel·lent que bé s'ho mereixia..

2.3. Inscripcions honorífiques

La identificació de l'homenatjat ve acompanyada de la menció dels càrrecs que ocupà, s'elogia la seua actuació i el motiu de l'homenatge. Els dedicants s'identifiquen també, i s'explicita de vegades com s'obtingueren els fons per aquest monument (per ex. *aere collato*, per subscripció pública).

Al final pot venir expressa la intervenció directa de les autoritats municipals (DD = decreto decurionum) o la informació de què l'homenatjat pagà les despeses que comportava (HCIR = *honore contentus impensam remisit*)

(IRVT 27b, Almoína):

C(aio) • Iulio • C(ai) • f(ilio) • Gal(eria tribu) Nigro • aedili • decurioni • Vâlen^tino-rûm • vetêranorûm • Iulia C(ai) f(ilia) • Maxima • patri

A Gai Juli Níger, fill de Gai, de la tribu Galèria, edil, decurió dels valentins veterans. Júlia Màxima, filla de Gai, a son pare..

2.4 Inscripcions monumentals-commemoratives

Refereixen les circumstàncies de la construcció del monument (temple, pont, aqüeducte, circ), data, personalitats directament lligades a elles, divinitat a la qual fou consagrat (si ho fou).

(IRILADT 106, Museu de la Vila Joiosa):

M(arcus) • Sempronius Hymnus • suo et • M(arci) • Semproni Reburri filli • sui • nomine • macellum vetustate conlabsum (vac. 3) • sua (vac. 5) • pecunia (vac. 1) • restituerunt • itemque et • mensas lapideas • posuerunt

Marc Semproni Himne, en nom propi i del seu fill, Marc Semproni Reburri, restaurà amb els seus diners el mercat arruïnada pel pas del temps i hi col·locà els taulells de pedra

3. El cursus honorum.

Tal i com passa avui en dia en el funcionariat, a l'exèrcit o en qualsevol altra institució, també en temps dels romans hi havia una carrera per aquells que vullgueren ingressar. És el que s'anomena en llatí *cursus honorum*. Aquesta carrera apareix freqüentment en les inscripcions honorífiques, bé en ordre directe bé en ordre invers (del càrrec més important al menys). És més, la contribució de l'Epigrafia per la reconstrucció de les etapes d'aquest currículum ha esdevingut imprescindible, en ella es fonamenten també tots els estudis prosopogràfics.

Tot i que la carrera senatorial és distinta de la carrera eqüestre o de les carreres municipals, s'ha de parlar de permeabilitat entre aquestes classes: el ciutadà d'un municipi té poques probabilitats d'ascendir a cavaller, i el cavaller, per mèrit personal, per riquesa, per favor imperial (*adlectio*) pot ser inscrit en l'ordre senatorial.

La societat romana, timocràtica en un principi, gronà les seues classes d'acord amb la contribució dels ciutadans. La quantitat aportada varià al llarg dels segles. Així mateix el *cursus honorum* no sempre mantingué la rigidesa inicial –com també avui passa–.

L'esquema presentat és vàlid sobretot per l'Alt imperi.

3.1. Carrera senatorial.

El senador (*vir clarissimus*) entrava, a partir dels 18 anys, en les funcions preliminars, que l'introduïen en l'organització administrativa i militar: un dels càrrecs del *vigintivirato* o el tribonat dels soldats en una legió (*tribunus militum*).

Després tenia una sèrie d'opcions, condicionat per l'edat, per l'experiència i per la jerarquia existent entre les diverses funcions:

- **funcions administratives:** el proconsulat (o govern d'una província), la prefectura urbana (el més alt càrrec de la carrera senatorial, obligatòriament confiat a un antic cònsul), la prefectura de l'erari militar...

- **funcions militars:** la més important, la direcció d'una legió, a la qual es juntava de vegades el govern d'una província.

- **funcions religioses:** per una qüestió de prestigi, determinats càrrecs sacerdotals només podien ser ocupats per senadors o els seus familiars; entre ells es reclutaven, per exemple, els augurs, els pontífex, les vestals.

Però allò que importava veritablement –i condicionava àdhuc l'exercici de les altres funcions– era l'accés a les *magistratures*, exercides durant un any:

- la *quaestura* (el *quaestor* havia de tenir més de 25 anys).

- el *tribunat de la plebs* (magistratura que, per les seues característiques, no era exercida pels patricis) o l'*edilitat*. L'*edilitat curul* i l'*edilitat plebeia*.

- la *praetura* (el pretor havia de tenir més de 30 anys, la pretura urbana era la més important).

- el *consolat*, magistratura suprema, a la qual només es podia accedir després dels 33 anys (encara que el currículum es presente per ordre directa, el consolat apareix sempre a l'encapçalament).

C.V.	clarissimus vir	AVG	augur
C.F.	clarissima femina	FL / FLAM AVG	flamen augustalis
TRI. / TRI. MIL.	Tribunus militum	PONT	pontifex
VI VIR EQ. R.	Sevir equitum romanorum	P.M. / PONT MAX	pontifex maximus
Q. / QVAE / QVAES	Quaestor	SAL	Salii
QVAES. VRB.	Quaestor urbanus	LEG AVG	Legatus Augustus
AED	aedilis	PRAEF	Praefectus
AED. CVR	aedilis curulis	P / PRO / PROCOS	Proconsul
AED. PL o PLEB	aedilis plebis	L.L. / LEG. LEG. VI V.P.F.H.	legatus legionis VI
PRAET	praetor	Victricis Piaae Fidelis Hispaniae	
DIC / DICT	dictator	L.L. VII. G.P.F.	legatus legionis VII Geminae Piaae Fidelis
COS	consul		
CES	ensor		

3.2. Carrera eqüestre.

Inscrit en la llista oficial dels cavallers -el patrimoni del qual no podia ser inferior a 400.000 sestercis-, el cavaller (*vir egregius*) tenia una carrera estructurada més o menys així en l'Alt Imperi: servia durant tres anys en quadre militars de poca importància: era *praefectus cohortis*, *praefectus alae*, *tribunus legionis*. Aquest servei militar li servia d'accés als càrrecs administratius i militars reservats a la seua classe:

- les *procuradories*, de durada anyal.
- les *prefectures*: administratives i militars; d'aquestes últimes, la més elevada era la *prefectura del pretori*, atesa la proximitat a l'emperador.

També hi havia funcions exclusives dels cavallers: podien ser harúspexs, organitzadors de les Lupercàlies, etc.

T / TR / TRIB CH / COH	tribunus cohortis	P. AL EQ	Praefectus Alae Equitum
P / PF CH / COH	praefectus cohortis		

3.3. Altres currícula. El cursus municipal

A més del currículum del cavaller i del senador, hi havia altres relacionades amb funcions subalternes, a l'exèrcit i l'administració. També hi havia una carrera, encara que avui no és coneguda del tot.

Tant perquè apareixen en moltes inscripcions provincials com perquè serveixen normalment de trampolí per altres carreres, són rellevants els càrrecs relacionats amb l'administració municipal: l'edilitat, la qüestura (que no s'ha de confondre a la corresponent de la carrera senatorial) i el duunvirat (generalment ocupats en aquesta seqüència). L'*ordo decurionum* -ordre dels decurions- formada pels antics magistrats, era la que governava la vida municipal; d'ahí que moltes inscripcions oficials porten, a la fi, la fórmula D(ecreto) D(ecurionum). Ser sacerdot imperial, *flamen*, representava, pel prestigi que conferia, la major ambició de la burgesia municipal. L'ingrés en el currículum eqüestre es feia, normalment, a través del càrrec militar de prefecte dels obrers (*praefectus fabrum*).

Un altre càrrec que apareix esmentat freqüentment a les inscripcions és el dels *seviri augustales*, col·legi format essencialment pels lliberts i lligat al culte imperial.

AED	aedilis	DEC	decurio
AED. I: D.	Aedilis iuri dicundo	IVVIR	quatuor vir
VIVIR, SEVIR AVG	Sevir Augustalis	FLAM	flamen
IIIVIR	triumvir	MAG AVG	magister Augustalis
IIVIR	duumvir	SAL	Salii
XVVIR	quindecimvir		

Marco • Nummio
Senecioni • Al-
bino • c(larissimo) • v(iro) • pont(ifici)
leg(ato) • Augg(ustorum) • pr(o)
5 pr(aetore) • Valentini
veterani • et
veteres • patrono
cur(antibus) • Brin(nio) Marco et Lic(inio) Quinto

A Marc Nummi Seneció Albí, baró claríssim, pontífex, legat dels dos Augusts, propietari. Els valentins veterans i els antics (dediquen aquest monument) al seu patró, sota la inspecció de Brinni Marc i Licini Quint. (IRVT 30, l'Almoína)

4. Els títols imperials.

El nom dels emperadors apareix freqüentment en les inscripcions. D'una manera general, consta dels següents elements:

- el *praenomen*: IMP(erator)
- el *nomen*: CAESAR.
- els *cognomina*: personals, hereditaris -AVG(ustus)- i honorífics (lligats, per exemple, a les campanyes militars).

Al nom s'adjunten els títols:

- *religiosos*: PONT(ifici) MAX(imus)
- *polítics*:

a) POT(estas) TRIB(unicia), el numero de la qual ens indica generalment l'any de regnat de l'emperador, ja que és renovat anyalment (després de Trajà, sempre el 10 de Desembre):

- b) *Imperator*: aclamació de les tropes

c) *Consul*.

d) *Censor, proconsul*

- *honorifics*: P(ater) P(atriciae), etc.

(IRVT 21, MBA)

Imp(eratori) Caes(ari) M(arco) Aur(elio)

Claudio Pio

Felici Invict(o)

Aug(usto) pont(ifici) max(imo)

trib(unicia) • pot(estate) • cons(uli)

p(atri) p(atriciae) • proc(onsuli) • V(alentini)

veter(ani) et

vete(res)

A l'emperador Cèsar Marc Aureli Claudi, pius, felix, invicte, August, pontífex màxim, en la seua tribunicia potestat, cònsol, pare de la pàtria, procònsol. Els valentins veterans i els antics.

5. Lectura i interpretació de les notícies trameses a les inscripcions.

Com ja hem apuntat abans, la disposició de les notícies epigràfiques sol ser prou sistemàtica. En la presentació de les inscripcions dels nostres treballs seguim sempre el mateix ordre.

- Classe d'inscripció (votiva, sepulcral, etc.); tipologia (ara, pedestal, estela, etc.); material del suport; elements estructurals, decoració, estat de conservació.

- Història de cada inscripció a partir de la primera notícia sobre la seua troballa fins l'actualitat.

- Dimensions: alçària, amplària i gruix; si el gruix és desconegut (cas de les inscripcions encastades), ho indiquem amb un interrogant al seu lloc. En el cas de les inscripcions desaparegudes, les dimensions de les quals indiquen els autors antics emprant sistemes diferents al mètric decimal, reduïm aquestes a la nostra escala, precedides de l'abreviatura "ca."

- Bibliografia: la presentem en ordre cronològic; és pràcticament exhaustiva en cada inscripció.

- Fotografia o dibuix; de vegades, ambdós.

- Text i traducció.

- Aparat crític.

- Comentaris: epigràfic, onomàstic, lingüístic, històric.

- Datació, sempre que tenim dades suficients per a fer-la, almenys de forma aproximada.

BIBLIOGRAFIA

Manuels i introduccions

BATLLE HUGUET, P., *Epigrafia latina*, Barcelona 1963².

CAGNAT, R., *Cours d'Épigraphie Latine*, Paris 1914⁴ (= Roma 1976, 3ª edició anastática).

CALABI LIMENTANI, I., *Epigrafia latina*, Milano 1991⁴.

CORBIER, P., *L'épigraphie latine*, Paris 1998.

ECK, W., "Latenische Epigraphik", en *Einleitung in die Latenischen Philologie* (ed. F. Graf), Stuttgart-Leipzig 1997, pp. 92-111.

ENCARNAÇÃO, J., de, *Introdução ao estudo da epigrafia latina*, Cadernos de Arqueologia e Arte 1, Coimbra 1979.

GORDON, A. E., *Illustrated Introduction to Latin Epigraphy*, Berkeley 1983.

LÓPEZ BARJA, P., *Epigrafia latina. Las inscripciones romanas desde los orígenes al siglo III d. C.*, Santiago 1994.

MEYER, E., *Einführung in die lateinische Epigraphik*, Darmstadt 1973.

STEFANO MANZELLA, I., di, *Mestiere di epigrafista. Guida alla schedatura del materiale epigrafico lapideo*, Roma 1987.

SUSINI, G. C., *Il lapicida romano. Introduzione all'epigrafia latina*, Bologna 1966 (reimpr. Roma 1968) = *Epigraphica dilapidata. Scritti scelti di G. SUSINI*, Faenza 1997, pp. 7-69.

SUSINI, G. C., *Epigrafia romana*, Roma 1982.

Corpora i antologies d'inscripcions.

a) Generals:

La principal obra de referència és:

CIL = *Corpus inscriptionum Latinarum*, Berlin 1863 ss.

CIL I = *Inscriptiones antiquissimae ad C. Caesaris mortem*.

CIL II = *Inscriptiones Hispaniae Latinae*.

CIL III = *Inscriptiones Asiae, provinciarum Europae graecarum, Illyrici*.

CIL IV = *Inscriptiones parietariae Pompeianae*

CIL V = *Inscriptiones Galliae Cisalpinae*

CIL VI = *Inscriptiones Urbis Romae*.

CIL VII = *Inscriptiones Britanniae*.

CIL VIII = *Inscriptiones Africae*.
 CIL IX = *Inscriptiones Calabriae, Apuliae, Samnii, Sabinorum, Piceni*.
 CIL X = *Inscriptiones Bruttiorum, Lucaniae, Campaniae, Siciliae, Sardiniae*.
 CIL XI = *Inscriptiones Aemiliae, Umbriae, Etruriae*.
 CIL XII = *Inscriptiones Galliae Narbonensis*.
 CIL XIII = *Inscriptiones trium Galliarum et duarum Germaniarum*.
 CIL XIV = *Inscriptiones Latii Antiqui*.
 CIL XV = *Inscriptiones laterum; Vasa, Lucernae, fistulae*.
 CIL XVI = *Instrumenta Urbis Romae*.
 CIL XVII = *Miliaria*.
 CIL XVIII = *Carmina latina epigraphica*.

Del CIL II ja s'han fet algunes reedicions (d'alguns dels a dalt esmentats també, així com suplementos):

CIL II²/5: pars V, *Conuentus Astigitanus*, ed. STYLOW, A. U. - ATENCIA, J. - GONZÁLEZ FERNÁNDEZ, J. - GONZÁLEZ ROMÁN, C. - PASTOR, M. - RODRIGUEZ OLIVA, P., Berlin - N. York 1998

CIL II²/7: pars VII, *Conuentus Cordubensis*, ed. STYLOW, A. U., Berlin - N. York 1995

CIL II²/14: pars XIV, fasc. I, *Pars meridionalis conuentus Tarraconensis*, ed. ALFÖLDY, G. - CLAUSS, M. - MAYER, M., (ADUIVANTIBUS CORELL VICENT, J., BELTRÁN LLORIS, F., FABRE, G., MARCO SIMÓN, F., RODÀ DE LLANZA, I.) Berlin - N. York 1995),

EE = *Ephemeris epigraphica*, 9 vols., Berlin 1872-1913. En un principi funcionà com a suplement de CIL

ILS = H. DESSAU, *Inscriptiones Latinae selectae*, 3 tomos en 5 volumenes, Berlin 1892-1916 (= 1962). Los textos están clasificados temáticamente.

ILCV = *Inscriptiones Latinae Christianae Veteres*, editit E. DIEHL, Berolini, vol. I 1925 (= 1961), vol. II 1927 (= 1961), vol. III (*Indices*) 1931 (= 1961); vol. IV *Supplementum* ediderunt J. MOREAU - H. I. MARROU, Dublini et Turici 1967. Correcciones en: FERRUA, A., *Nuove correzioni alla Silloge del Diehl Inscriptiones Latinae Christianae Veteres*, Città del Vaticano 1981.

IHC = Hübner, E. *Inscriptiones Hispaniae christianae*. Berlin, 1871.

CLE = *Carmina Latina epigraphica, Anthologia Latina II 1-2*, conlegit F. BÜCHELER, Leipzig 1895-1897 (= Stuttgart 1982); II 3: *Supplementum*, curauit E. LOMMATZSCH, Leipzig 1926 (= Stuttgart 1982). Traducido al español por FERNÁNDEZ MARTÍNEZ, C., *Poesía epigráfica latina*, 2 vols., Madrid 1998-99.

b. *Corpora de l'antiga Corona d'Aragó*.

Aragó

ERTER = M. NAVARRO CABALLERO, *La epigrafia romana de Teruel*, Teruel 1994.

ERZP = G. FATÁS - M.A. MARTÍN BUENO, *Epigrafia romana de Zaragoza y su provincia*, Zaragoza 1977.

Balears

EREB = J. JUAN CASTELLÓ, *Epigrafia romana de Ebusus*, Ibiza 1988.

CIB = VENY, C., *Corpus de las inscripciones baleáricas hasta la dominación árabe*. Madrid 1965.

Catalunya

IRC = G. FABRE - M. MAYOR - I. RODÀ, *Inscriptions romaines de Catalogne. I: Barcelona (sauf Barcino)*, Paris 1984. *II: Lérida*, Paris 1985. *III: Gérone*, Paris 1991. *IV: Barcino*, Paris 1997.

RIT = G. ALFÖLDY, *Die römischen Inschriften von Tarraco*, Berlin 1975.

País Valencià

IRAPELT = CORELL, J. (GÓMEZ; X., col.1.), *Inscripcions romanes del País Valencià: II. A. L'Alt Palància, Edeba, Lesera i els seus respectius territoris*, València 2005.

IRET = CORELL, J. (GÓMEZ; X., col.1.), *Inscripcions romanes d'Edeta i el seu territori*, València 1996.

IRILADT = CORELL, J. (GÓMEZ, X, FERRAGUT, C., col.1.), *Inscripcions romanes d'Ilici, Lucentum, Allon, Dianium i els seus territoris*, València 1999.

IRST = CORELL, J., (GÓMEZ, X., GRAU, F., col.1.), *Inscripcions romanes de Saetabis i el seu territori*. València 1994..

IRST² = CORELL, J., (GÓMEZ, X, col.1.), *Inscripcions romanes de Saetabis i el seu territori*. València 2006.

IRSAT = CORELL, J. (GÓMEZ; X., col.1.), *Inscripcions romanes del País Valencià: I. Saguntum i el seu territori*, València 2002.

IRVT = CORELL, J., (GÓMEZ, X., FERRAGUT, C. col.1.), *Inscripcions romanes de Valentia i el seu territori*, València 1997.

MPV = CORELL, J. (GÓMEZ; X., col.1.), *Inscripcions romanes del País Valencià: II. B. Els mil·liaris del País Valencià*, València 2005.

IRST2 = CORELL, J. (GÓMEZ; X., col.1.), *Inscripcions romanes del País Valencià: III. Saetabis i el seu territori*, València 2006.

Revistes especialitzades en epigrafia.

Chiron. *Mitteilungen der Kommission für Alte Geschichte und Epigraphik des deutschen archäologischen Instituts*, München 1971 ss.

Epigraphica. *Rivista italiana di epigrafia*, Milano 1939 ss. (actualmente se edita en Bologna).

ZPE = *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, Bonn 1967 ss.

Sylloge Epigraphica Barcinonensis, Barcelona.

Diccionaris

D. E. = DE RUGGIERO, E., *Dizionario epigrafico di antichità romane*, Roma 1886 ss. Hasta el momento, se han publicado cinco volúmenes: del vol. V, que empezó a publicarse en 1987, han aparecido 17 fascículos (de "Ma" a "Mamma").

Onomástica

ABASCAL PALAZÓN, J. M., *Los nombres personales en las inscripciones latinas de Hispania*, Murcia 1994.

ALBERTOS FIRMAT, M^o L., *La onomástica personal primitiva de Hispania Tarraconense y Bética*, Salamanca 1966.

KAJANTO, I. *Supernomina. A study in Latin epigraphy*, Helsinki 1966.

KAJANTO, I., *The Latin cognomina*, Helsinki 1965.

KAJAVA, M., *Roman female praenomina. Studies in the nomenclature of Roman women*, Roma 1995.

L'Onomastique Latine. *Actes du Colloque International sur l'onomastique latine organisé à Paris du 13 au 15 octobre 1975* (H.G. Pflaum - N. Duval, ed) Paris, 1977.

LOZANO VELILLA, A. *Die griechischen Personennamen auf der iberischen Halbinsel*. Heidelberg 1998.

OPEL = *Onomasticon Provinciarum Europae Latinarum*, Wien.

PALOMAR LAPESA, M., *La onomástica personal pre-latina de la antigua Lusitania. Estudio lingüístico*, Salamanca 1957.

SALOMIES, O., *Adoptive and polynomous nomenclature in the Roman Empire*, Helsinki 1992.

SALOMIES, O., *Die römischen Vornamen. Studien zur römischen Namengebung*, Helsinki 1987.

SCHULZE, W., *Zur Geschichte lateinischer Eigenamenn*, Berlin 1904 (= Zürich 1991).

SOLIN, H. - SALOMIES, H., *Repertorium nominum gentilium et cognominum Latinorum*, Hildesheim 1994².

SOLIN, H. *Die griechischen Personennamen in Rom. Ein Namenbuch*, 3 vols., Berlin - New York 1982 (CIL, Auctarium).

SOLIN, H., *Beiträge zur Kenntnis der griechischen Personennamen in Rom*, Helsinki 1971.

UNTERMANN, J., *Elementos de un atlas antroponímico de la Hispania antigua*, Madrid 1965.

Enllaços WEB:

Hom pot consultar enllaços web d'Epigrafia a <http://www.uv.es/gfont/adreces.html>